

אמנות ההקשבה

מה היה טיבו של החטא הראשון בעולם, חטא האכילה מעץ הדעת? מה בעצם היה רע ב"עץ הדעת טוב ורע"? האומנם דעת הטוב והרע היא דבר אסור? האם זוהי דעת שהקונה אותה חוטא? כלום אין תפארתו וייחודו של האדם בידיעת ההבדל בין טוב לרע? כלום אין היא מן הנעלות שבכל הידיעות? הרי אלוהים ודאי רוצה שבני האדם יכירו בין טוב לרע! מדוע אם כן אסר לאכול את פרי עץ הדעת?

ונניח שאכן חטא הוא לדעת טוב ורע – האם אדם וחוה לא ידעו את הטוב והרע עוד לפני האכילה מן העץ, מתוקף היותם נבראים בצלם אלוהים וכדמותו? הדבר משתמע בבירור מעצם העובדה שאלוהים ציווה את אדם וחוה סדרה של ציוויים – לפרות ולרבות, ולרדות בדגה ובעוף ובבהמה ובכל הארץ, לא לאכול מעץ הדעת. תנאי לכל ציווי הוא שתהיה למצווה דעת טוב ורע: שיידע כי טוב לציית, ורע לא לציית. מכאן שלאדם וחוה כבר הייתה, לפחות כפוטנציאל, דעת טוב ורע. מה אם כן השתנה בהם כשאכלו מן העץ? השאלות הללו חותרות אל שורשיו של סיפור אדם וחוה ומאיימות לרוקן אותו מפֶּשֶׁר.

הרמב"ם הבין זאת. על כן פנה אל הסיפור הזה סמוך מאוד לפתיחת חיבורו "מורה נבוכים": בפרק השני של החלק הראשון. אולם תשובתו זורה בלכול ומבוכה בפני עצמה. לפני שאכלו בני האדם הראשונים מן העץ, אומר הרמב"ם, הם ידעו את ההבדל בין אמת לשקר. מן האכילה הם רכשו דבר נוסף, את ידיעת "המפורסמות": ההבדל בין טוב לרע, בין יפה למגונה.¹ אך למה מתכוון הרמב"ם באותן "מפורסמות"? מן המפורסמות שהרצח הוא רע, ושהיושר הוא טוב. האם רוצה הרמב"ם לומר שהמוסר הוא רק מוסכמה? ודאי שלא. כוונתו לומר שאחרי האכילה מעץ הדעת היו האדם ואשתו נבוכים מעירומם, ודבר זה הוא רק עניין של מוסכמה חברתית, כי לא כל אדם נכון מעירום. אבל איך אפשר לזהות מבוכת-עירום עם "דעת טוב ורע"? קשה לקבל זאת. מוסכמות לבוש נוגעות לאסתטיקה יותר מכפי שהן עניין של אתיקה.

הסיפור מותיר אותנו נבוכים – או לפחות כך נראה היה לי עד שלמדתי על אבחנה אנתרופולוגית מרתקת, שיסודה דווקא במלחמת העולם השנייה. משנכנסה ארצות הברית למלחמה, אחרי המתקפה היפנית על פרל הרבור בדצמבר 1941, התברר לה שהיא עומדת בפני אויב שאין היא מבינה את תרבותו. הממשל פנה אפוא אל רות בנדיקט, מגדולי האנתרופולוגים במאה העשרים, שתסביר לו את היפנים. וכך עשתה. אחרי המלחמה היא פרסמה את הגיגיה בספר ושמו "החרצית והחרב". אחת התובנות המרכזיות בספר היא ההבדל בין תרבות בוש ותרבות אשמה. בתרבות בוש, הערך העליון הוא הכבוד. בתרבויות אשמה, זהו הצדק. הבושה היא הרגשה רעה שלא עמדנו בציפיות שיש לאחרים מאתנו. האשמה היא הרגשה רעה שלא עמדנו בדרישות המצפון שלנו עצמנו. הבושה היא מפני הזולת; האשמה מכוונת פנימה.

וְאֶשְׁתּוּ מִפְּנֵי ה' אֱלֹהִים בְּתוֹךְ עֵץ הָגֵן" (ג, ח-י). אבל אי אפשר להתחבא מפני קול. התחבאות פירושה ניסיון שלא להיראות. זוהי תגובה מיידית ואינטואיטיבית לרגש הבושה. מאשמה אי אפשר להתחבא – והתורה היא הדוגמה העילאית לתרכות אשמה, לא תרכות בושה. האשמה אינה נוגעת למראית עין, אלא רק למצפון, לקול ה' שבלב האדם.

חטאם של אדם וחווה בגן עדן היה הליכתם אחר עיניהם

ולא אחר אוזניהם. מעשיהם נקבעו על ידי מה שהם ראו, על ידי יופיים של העץ ופריו, ולא על ידי מה שהם שמעו, קרי קולו של אלוהים המצווה עליהם שלא לאכול ממנו. התוצאה הייתה שהם אכן קנו דעת טוב ורע, אבל מהסוג הלא נכון. הם רכשו את מוסר הבושה, ולא את מוסר האשמה; את מורא המראית במקום את צו המצפון. סבורני כי לכך כיוון הרמב"ם באבחנתו בין אמת-יושר לבין "המפורסמות" של טוב-ורע. אתיקת אשמה מעמידה את הטוב-ורע כמקבילה לאמת-יושר, היות שבעיניה הטוב והרע, כמוהם כאמת והשקר, הם מוחלטים ואינם מוסכמות חברתיות. עניינה של אתיקת האשמה נתון לקול הפנימי האומר "זה טוב" ו"זה רע" באותה בהירות שהוא אומר "זו אמת" ו"זה שקר". לעומת זאת, אתיקת בושה עניינה המוסכמה החברתית. הטוב והרע שלה הם עניין של עמידה או אי-עמידה בציפיות של אחרים.

תרבויות בושה הן ביסודו של דבר קודים של קונפורמיות חברתית. חברה שיש בה תרבות בושה מטמיעה ביחיד את ערכיה באופן המבטיח שאם יפר אותם יחוש מבוכה קיצונית, כלומר בושה; זאת, משום שיהיה ברור לו שאם יתפסו אותו הוא יאבד את הכבוד שלו ולא יוכל לשאת את פניו.

פילוסופים וביניהם ברנרד ויליאמס הראו כי תרבויות בושה הן בדרך כלל ויזואליות. הבושה עצמה עניינה כיצד אדם נראה, או חושב שהוא נראה, בעיני הזולת. כשחשים בושה, הרחף המידי הוא להיות בלתי-נראה, או להימצא במקום אחר. האשמה, לעומת זאת, פנימית הרבה יותר. אי אפשר לברוח ממנה אל השקיפות או אל המסתור. מצפונך מלווה אותך בכל אשר תלך, ונוקף כך גם אינך נראה לעין איש. תרבויות אשמה הן תרבויות של האוזן, לא של העין.

מתוך ידיעת הניגוד הזה נבין את סיפורו של החטא הראשון. הכול עניין של הופעה, של בושה, של מראית ושל עין. הנחש אומר לאישה, "כִּי יֵדַע אֱלֹהִים כִּי בַיּוֹם אֲכָלְכֶם מִמֶּנּוּ וּנְפַקְחוּ עֵינֵיכֶם וְהִיִּיתֶם כְּאֱלֹהִים יֹדְעֵי טוֹב וָרָע". וזה אכן מה שקרה: "וּתְפַקְחֶנָּה עֵינֶי שְׂנֵיהֶם וַיֵּדְעוּ כִּי עֵרְמָם הֵם". התורה מדגישה את מראהו של העץ: "וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל וְכִי תֵאָוֶה הוּא לְעֵינַיִם וַנַּחֲמֵד הָעֵץ לְהַשְׂכִּיל" (בראשית ג, ה-ז). רגש המפתח בסיפור הזה הוא הבושה. לפני האכילה מהפרי היו "שְׂנֵיהֶם עֲרוּמִּים, הָאָדָם וְאֶשְׁתּוֹ, וְלֹא יִתְבָּשְׁשׁוּ" (ב, כה). אחרי האכילה הרגישו בושה וניסו להסתיר את גופם. כל הרכיבים בסיפור – הפרי, העץ, העירום, הבושה – הם מן הרכיבים הוויזואליים הטיפוסיים לתרבות בושה.

היהדות, לעומת זאת, מאמינה שאלוהים נשמע ולא נראה. מיד לאחר החטא מסופר על אדם וחווה – "וַיִּשְׁמְעוּ אֶת קוֹל ה' אֱלֹהִים מְתַהַלֵּךְ בְּגֵן לְרוּחַ הַיּוֹם". כשה' קורא לאדם, אדם עונה לו – "אֶת קוֹלְךָ שָׁמַעְתִּי בְּגֵן וְאִירָא כִּי עֵרֹם אָנֹכִי וְאֶחְבֵּא". שימו לב לאירוניה המחושבת, ההומוריסטית אפילו, שבמעשה בני הזוג. הם שמעו את קול ה' מתהלך בגן – ומיד "וַיִּתְחַבֵּא הָאָדָם

מוסר היהדות הוא היפוכו של המוסר הזה, מפני שהיהודים אינם מתאימים את עצמם למה ש"כולם עושים". אברהם אבינו, אומרים חז"ל, נקרא עברי משום שעמד בעבר אחד של העולם – וכל העולם בעבר האחר. המן אמר על היהודים, "וְדַתְיָהֶם שְׁנוֹת מִכָּל עָם" (אסתר ג, ח). היהודים היו פעמים רבות איקונוקלסטים, מנתצי-אלילי-הזמן. הם קראו תגר על החוכמה המקובלת, על רוח התקופה, על התקינות הפוליטית.

לו הלכו היהודים אחר הרוב, היו נעלמים לפני עידן ועידנים. בימי המקרא הם היו מונותיאסטים יחידים בעולם אלילי. לרוב אורכה של ההיסטוריה הבתר-מקראית הם חיו כמיעוט לאומי ורתי קטן. היהדות היא מחאה חיה נגד אינסטינקט הַעֲדָר. קולנו הוא קול-הנגד בשיחה הגדולה של האנושות. מתוך כך, האתיקה היהודית איננה עניין של מראָה והופעה, של כבוד ובושה. עניינה הוא שמיעה של קול ה', ושמיעה בקול ה', שמיעה ממעמקי הנפש.

הדרמה של אדם וחוה נסבה לא על תפוחים, לא על מיניות, לא על חטא קדמון ולא על "נפילה" – כל אותן פרשנויות שהמערב הלא-יהודי נתן לה. היא נסבה על דבר-מה עמוק יותר. היא דיון על סוג המוסר שאנו נקראים לחיות על פיו. האם נועדנו להישלט בידי מראית העין של הזולת? האם המוסר הוא כמו הפוליטיקה: רצון הרוב? האם האופק הרגשי שלנו תחום בקווים של כבוד ובושה, שני רגשות חברתיים עד לשד עצמותיהם? האם ערך היסוד שלנו הוא המראָה: כיצד אנחנו נראים בעיני אחרים? או שמא ביסוד עולמנו נמצא ערך אחר לגמרי, הנכונות להקים את דבר ה' ואת רצונו? בגן העדן עמדה בפני אדם וחוה הבחירה האנושית הארכיטיפית בין מה שהעיניים רואות (העץ ופריו הטובים למראה) לבין מה שהאוזניים שומעות (קולו המצווה

והמתהלך-בגן של אלוהים). הם בחרו באפשרות הראשונה, ועל כן חשו בושה, לא אשמה. זוהי צורה אפשרית אחת של "דעת טוב ורע"; אך מנקודת מבט יהודית, זוהי הצורה הלא נכונה.

היהדות היא דת של הקשבה, לא של ראייה. כמובן, יש ביהדות רכיבים ויזואליים. אבל הם אינם העיקר. ההקשבה היא המשימה המקודשת. הציווי המפורסם ביותר ביהדות הוא "שמע, ישראל!". הדבר שהבדיל בין אברהם, משה והנביאים לבין בני זמנם היה שהם שמעו את הקול שבאוזני אחרים היה בלתי שְׁמִיעַ. באחת הסצנות הדרמטיות הגדולות במקרא מלמד אלוהים את אליהו כי הוא מצוי לא ברעש ולא ברוח ולא באש אלא ב"קול דממה דקה".

כדי ללמוד להקשיב – לאלוהים וגם לזולת – נדרשים תרגול, התמקדות, ויכולת להשקיט את הנפש. הראייה מציגה לנו את יופיו של העולם שה' ברא, אולם ההקשבה מחברת אותנו אל נפש האחר, ולפעמים אל נפש "האחר הגדול", אלוהים: כאשר הוא מדבר איתנו, קורא לנו, מְזַמֵּן אותנו אל שליחותנו בעולם.

אם תשאלו אותי איך למצוא את אלוהים, אענה: למדו להקשיב. הקשיבו לשירת העולם: לרינת הציפורים, לאוושת העלים, לדכי הגלים ולאנחתם. הקשיבו לשירת התפילה, למוזיקת מזמורי תהילים. הקשיבו מעומק לבכם לאהוביכם ולאהוביכם. הקשיבו לדברי אלוהים שבתורה, ושמעו אותם מדברים אליכם. הקשיבו לדיוניהם של חכמי הדורות המנסים לשמוע את הרמזים המצטלצלים מן המילים הקדומות.

אל תהיו מוטרדים ממראיתכם בעיני אחרים. עולם המראות הוא עולם כוזב של מסכות, מסווים והסתרות. ההקשבה אינה קלה.

אני מודה: היא קשה לי עד היום, עד מאוד. אבל רק ההקשבה מגשרת על התהום שבין נפש לנפש, בין עצמי לאחר, בין אדם למקום.

הרוחניות היהודית היא אמנות ההקשבה.

1. המובאות ושימושי הלשון מ"מורה נבוכים" – על פי תרגומו של מיכאל שוורץ (אוניברסיטת תל אביב, תשס"ג).